

LUTHER'İN DOKSAN BEŞ MADDELİK TEZİNE HERMENÖTİK BİR YAKLAŞIM

Prof. Dr. Mehmet AYDIN*

Başvuru: 07.07.2018
Kabul: 24.12.2018

Öz

Luther, 1517 yılında St. Pierre Kilisesinin inşaatı dolayısıyla, 1507'de Papa II. Jule'ün ve 1511'de Papa Léonx'nun yayımladıkları Endüljans belgesinin istismarı karşısında hayal kırıklığına uğramıştır. Çünkü Endüljans satın alanın, günahından kurtulup, cennete gideceği propaganda ediliyordu. İşte Luther buna itiraz ediyor ve kurtuluşun sadece imanla, dua ile ve kişisel tövbe ile olacağını, bunun Allah'ın elinde olduğunu söylüyordu. Luther'in üzerinde durduğu diğer bir konu ise, İncil'in herkes tarafından okunabileceği konusuydu. Hıristiyanlığı öğretme yetkisinin sadece ruhban sınıfının elinde olmadığını belirtiyordu. Bunun için de İncil'i, Almanca'ya çevirmişti. Aslında Luther, yeni bir mezhep kurmak da istemiyordu. Amacı, sadece Papalığı ve Katolik kilisesini yolsuzluklardan ve dini istismardan kurtarmak istiyordu. Ancak Papalık, Luther'in tekliflerini kabul etmeyerek, Luther'i aforoz etmişti. Luther, buna karşılık, kararlılıkla görüşlerini savunarak, reform hareketinin başarıya ulaşmasını temin etmişti.

Anahtar kelimeler: Luther, Papa, Endüljans, İncil, Protestanlık, Reform

A Hermeneutic Approach to Luther's Ninety-Five Points Thesis

Abstract

Luther was concerned by the construction of St. Pierre's Basilica in 1517 and also by the publication of indulgences by Pope Julius II in 1507 and by Pope Leo X in 1511. This is because the idea was propagated that indulgences afforded those who purchased them the opportunity to clear themselves of their sins, and thus be able to enter paradise. Luther opposed this view, and stated that salvation could only be obtained by faith, supplication and personal repentance, and that God is the ultimate arbiter in the end. The other pertinent issues for Luther was that the Bible should be able to be read by everyone, and that it shouldn't be taught solely by the clergy, and to this end, he undertook the task of translating the Bible into German. In truth, he did not wish to establish his own brand of Christianity, but rather to rescue the papacy and the Catholic Church from corruption and religious exploitation. However, the Papacy opposed Luther's views and excommunicated him. Despite this turn of events, Luther did not waver from the path he had set out on, and ultimately succeeded in advancing his reform movement.

Keywords: Luther, Pope, Indulgence, Bible, Protestantism, Reform

* Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi, mhaydin942@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4640-2972

Luther 1483 yılında Almanya'nın Saksonya bölgesindeki Eisleben'de Katolik bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.¹ Luther'in ailesi, daha sonra **Mansfeld**'e göçmüştür. Luther bu arada okul çağına gelerek, bir Latin okulunda eğitimine başlamıştır. Bu okul, dini açıdan fanatik bir okuldur. Luther bu dini baskı altında bu okulda okur. Daha sonra 1497 yılında **Magdeburg**'da bir okula devam eder. Bu okulda, "Modern bir Dindarlık: (Devotio Moderna)" eğitimi verilmektedir. Bu eğitimin amacı, manevi hayata önem vermektir. Burada, teolojik tartışmalara pek rağbet edilmez. Luther 1498'den 1501 yılına kadar **Eisenach**'da dil eğitimi alır.

Luther 1501 yılında Erfurt üniversitesinde, Hukuk tahsiline başlar. Ancak bunu devam ettiremez. Erfurt'ta St. Augustinci bir tarikata girer (1505).² Bu Luther'in o zamanki psikolojik bunalımı ile alakalı bir konudur. Çünkü okullarda aldığı eğitim dini yönden kafasını karıştırmıştır.³ Luther, bu St. Augustinci manastırda ilahiyat ve tarikat eğitim alır. Luther burada bir Hıristiyan zahididir. 1507'de rahip olunca Teoloji Fakültesine başlar. 1511 yılında Teoloji Fakültesini bitirir ve tarikatta itibarlı bir hale gelir. 1512 yılında "İlahiyat Doktoru" ünvanını alır. Artık Luther, Wittenberg Üniversitesi'nde ilahiyat profesörüdür (1513).

Bu dönemde Luther, ciddi zihinsel kargaşanın içindedir. Aziz Paul'un "Romalılarına yazdığı" mektubu tekrar tekrar okumaktadır. Burada kurtuluşun amelle (Pratikle) değil, imanla olduğu vurgulanmaktadır.⁴ Bu cümle Luther'in bütün dini dünyasını ve fikri dünyasını değiştirir. Çünkü burada, kurtuluşun sadece imanla olduğu inancı veriliyordu. Luther'e göre sadece amelle kurtuluşa erilemeyeceği fikri, Hıristiyanlığın temel felsefesine de uygun geliyordu. Çünkü burada, kişinin ihlâsı, samimiyeti, gönülden teslimiyeti vardı. Amelde, gösteriş, itibar kazanma, şöhret gibi hususlar olabilirdi. İşte Luther'in 95 "Doksan Beş" maddelik tezinde işlediği konu da sadece buydu. Luther'e göre insan-günah ilişkisi içinden, insan yapısı itibarıyla kurtulamazdı. Luther'in bu fikirlerde tesir altında kaldığı belki de St. Augustin'in ruhbanıyetçi fikirleriydi. St. Augustin'de, "itiraflar" isimli kitabında sürekli şehvet, günahkârlık fikirlerini işlemektedir.⁵

Luther'in kafasının "imanla kurtuluşa" odaklandığı o günlerde, Roma'da St. Pierre Kilisesi'nin inşaatı yapılıyordu. Bu inşaat için, Avrupa'nın her yanında

¹ Dr. Franz Iau, Walter de Cruyter, Berlin, 1959, s. 29.

² St. Augustin(354-430):Augustin,Gençlik yıllarını Milano'da geçirmiştir.Önce hıristiyan değildir.Çok çeşitli fikirlere kendisini kaptırmış ve hatta Maniheizt olmuştur.Dha sonra Ambroisse'in etkisiyle Hıristiyanlığı kabul ederek vaftiz olmuştur.Kuzey Afrikaya dönerek 396 da Hippon Piskoposu olmuştur.En ünlü eserlerinden birisi,İtiraflar(Confessiones) ve Tanrı Devleti'(De Civitate Dei) dir.Ruhbanıyei öne çıkaran bir Manastır kurmuştur.Bu Manastır,Saint Augustin tarikatının nüvesini teşkil etmektedir.

³ Gerhard Ritter, Luther, Münih, 1959, s. 26.

⁴ Romalılar Mektup, 1/17.

⁵ P. Courcelle, Les Confessions de Saint Augustin, Paris, 1963.

Endüljans'lar⁶ satılıyordu. Böylece elde edilen paralar, Roma'ya gönderiliyor ve Endüljans alanların cennete gitmeleri garanti ediliyordu. Luther'e göre, bunlar yanlıştı. Katolik Kilisesinin vaizleri Endüljans propagandası yaparak halkı kandırıyorlardı.

İşte Luther bu "Endüljans" tüccarlarına ve bunlara izin veren papalığa karşı mücadele başlatmıştı. 1517 yılında hazırladığı "**Doksan Beş**" maddelik tezi, Wittenberg Şatosunun kilisesinin kapısına astırdığı nakledilmektedir. Bazı kaynaklar, böyle bir olayın olmadığından bahsetseler de⁷ Luther'in fikirleri, bütün Avrupa'da yayılıyordu. Bu konuda Papalık teyakkuza geçmişti. Luther'i vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Ancak Luther, fikirlerinden dönmedi. Böylece, Luther, Katolik kilisesinden tamamen kopmuştu. Aslında Luther'in yeni bir mezhep kurma fikri de yoktu. Sadece, Katolik kilisesini bütün uzuvları içinde ıslah etmek istiyordu.⁸

Ancak Luther'e göre, Endüljans konusunda çok ciddi yolsuzluklar yapılıyordu. Ölmüş kişileri kurtarma, günahlardan arınma ve Araftaki insanları günahattan temizleme adına satılan Endüljansların, dinde yeri yoktu. Luther'e göre Papa dâhil, hiçbir rahip kimsenin günahını affedemezdi. Luther'e göre bunları yapan Katolik kilisesi ve rahipleri kendilerine bir çekidüzen vermeleri gerekirdi. Luther'in istediği sadece bu yozlaşmanın düzeltilmesiydi.

Ancak Luther bu fikirlerinden dolayı, papalık tarafından cezalandırılmaya çalışılmış ve dini ve siyasi baskı altına alınmıştı. Hatta Worms'a gelerek mahkeme bile edilmiştir. Yapılan baskılar sonucunda Wormburg Prensinin şatosuna gizlenmiş ve orada incili Almancaya çevirmiştir (1522).⁹ Eski Ahid tercümesini de 1534'te tamamlamıştır.

Luther'in doksan beş maddelik tezinde üzerinde durduğu temel konular genel hatlarıyla şunlardı:

1. Papa'nın manevi üstünlüğünü kabul etmekle beraber, günahların affını reddediyordu.
2. İncil okumalarını öne çıkarıyor Sola Scriptura(Sadece İncil) tezini savunuyordu.
- 3.Rahiplerin günah itiraf usulleriyle, günahları bağışlamasını reddediyordu.
4. Ölüler üzerine hiçbir bağışlamanın yapılamayacağını ileri sürüyordu.
5. Endüljans satışlarının dini bir sapıklık ve istismar olduğunu söylüyordu.

⁶Mehmet Aydın, Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Konya, 2018, s. 484; Din Fenomeni, Konya, 2011, s.241.

⁷ Heinz Zahrnt, Luther, Münih 1986, s. 84.

⁸ Din Fenomeni, s. 243.

⁹ Dictionnaire Des Religions, Paris, 1984, s. 980.

6.Günahların sadece içsel tövbe ile bağışlanabileceğini ve bunun için acı çekilmesi gerektiği üzerinde duruyordu.

7. Hıristiyanlığın geleneğın değil; İncil'e dayandırılmasını öneriyordu.

8.Tanrının, kimin günahını bağışladığı bilinemezdi. Bu konuda güven içinde olmak, bir sapıklıktı.

İşte Luther'in genel hatlarıyla belirttiğı bu görüşlerini yazmış olduğı Doksan Beş maddelik tezinde dile getirmektedir. Luther'in Doksan Beş maddelik tezini **Hermenötik** bir yorumla bu çalışmada sunmak istiyorum. Şimdiye kadar, doksan beş maddelik tezin sadece tercümesi verilmiş olup, Hıristiyan ilahiyatı açısından bu tezlere, Hermenötik bir yaklaşımla yaklaşılmamıştır. Biz bu eksikliği kısmen gidermek niyetindeyiz. Böylece, Luther'in, doksan beş maddelik tezinde ifade etmek istediğı temel felsefe daha iyi bir şekilde anlaşılmış olacaktır.

Luther'in doksan beş maddelik tezi:

1- *Efendimiz İsa, tövbe ediniz, buyurduğunda, Hıristiyan mü'minlerin bütün hayatlarının tövbe olmasını istemiştir.*

Luther bu cümlede, Matta 4/17 ci cümleye atıf yapmaktadır. İsa burada şöyle demektedir: "Tövbe edin! Çünkü göklerin melekütü yakındır" diye, o vakit söylemeye başlamıştır."¹⁰

2- *Bu söz, rahiplerin icra ettiğı kilise sırrı olan sakramental tövbe değildir. Yani, bu, bir günah çıkarma ve bir kefaret ödemesi olarak kabul edilemez.*

Luther, Katolik kilisesinin benimsediğı ve uyguladığı Sakramental sisteme itiraz etmektedir. Hz. İsa, Petrus'a hitaben şöyle demiştir: "**Göklerin Melekütü anahtarlarını sana vereceğim. Yeryüzünde bağlayacağın her şey, göklerde bağlanmış olur ve yeryüzünde çözeceğın her şey göklerde çözülmüş olur**"¹¹ İşte Katolik kilisesi, ilk Papa olarak kabul edilen Petrus'a verilen bu özelliğın, onun halefi olan diğer Papalara da geçtiğı ve Papanın da vekilleri olan rahiplerin de bundan nasıpdâr olduklarını kabul ederek, tövbeyi (Penitence'ı) sistemleştirmiş ve kilise Sakramentleri arasına koymuştur. Luther tezinde buna itiraz etmekte ve İsa'nın talep ettiğı tövbenin bu olmadığını belirtmektedir. Hıristiyanlıkta bağışlanmanın yolunun Penitence yolu olmadığını açıkça ifade etmektedir.

3- *Bu, sadece içsel tövbe demek de değildir. Bedene, dışarıdan çeşitli ızdıraplar vermeyen, nefsi köreltmeye yönelmeyen içsel tövbeler yoktur.*

¹⁰ Matta, 4/17.

¹¹ Matta, XVI, 19.

Luther'in burada istediği tövbenin, içten ve samimi olarak kişi tarafından yapılmasıdır. Bu içsel tövbenin özelliği, nefsi köreltmeye ve bedensel acılara sebep olmalıdır. Bu olmadığı takdirde tövbe yerine gelmemiş olmaktadır.

4- Buna göre, günahın cezası, insanın kendi kendisini yargılamaya devam ettiği sürece bitmeyecektir. İşte bu, gerçek tövbedir ve göklerin melekûtuna kavuşuncaya kadar devam edecektir.

Luther, günah işleyen kişinin vicdanen acı çekmesi, onun içsel tövbeye yöneldiği anlamına geldiğine işaret etmektedir. Bu ise, Tanrı'nın affına kadar devam etmelidir.

5- Papa, şahsen veya kilise hukukunun verdiği cezaların dışında, bağışlama yapamaz ve bağışlamak da istemez.

6- Papa, suçları bağışlarken, bunların Tanrı tarafından bağışlandığını ilan edip, buna şahadet etmesi gerekir. Bu ise, sadece kendi kendini affetmek yetkisi dâhilindeki hallerde olmaktadır.

Luther **beşinci** ve **altıncı** maddelerde Papanın suçları affetme sınırlarını belirtmektedir. Buna göre, Papanın sadece kendi verdiği disiplin cezalarını ve kilisenin verdiği cezaları affetme yetkisi olduğuna işaret etmekte, başkasının işlediği günahı affetme yetkisinin olmadığına dikkat çekmektedir. Yani, **St. Pierre'**e verilen "Göklerin Melekûtunun anahtarları" imtiyazının, Papalarda olmadığını belirtmektedir.

7- Tanrı, birinin suçunu bağışlarken, kişinin mütevazi olmasını ister ve onun vekili olan rahibe teslim olmasını talep etmektedir.

Burada Luther, İsa'nın vekili durumunda olan rahiplerin, insanların işledikleri günahları bağışlama yetkilerinin olmadığını, rahiplerin sade Allah'ın emirlerini açıklamasını ve insanların da onlara uymasını ifade etmektedir. Luther, Katolik kilisesinin uyguladığı Penitence sakramentinin meşru olmadığına işarette bulunmaktadır.

8- Günahkârların ödeyeceği kefareter, sadece hayatta olanlara uygulanır. Ölmüş insanlara kefarete uygulanmaz.

9- Papa, koyduğu yasalarda, ölüm ile ilgili konularda tedbirli olmalıdır.

10- Ölmek üzere olanlara, rahiplerin icra ettikleri Araf kefareti cahilce yapılan bir işlemdir.

11- Araf konusundaki uygulamalar, piskoposların dışında gelişmiştir.

Luther sekiz, dokuz, on ve on birinci tezlerinde, Katolik kilisesinin kefarete problemini ölümlere uyguladığını, bunun doğru olmadığını belirterek, Hıristiyanlığın böyle bir işlemi kitabi olarak benimsemediğini ifade etmektedir. Gerek ölümler ve gerekse Araf konusunda geliştirilen inançların, kilise dışında bir halk inancı olarak geliştiğini söylemektedir.

12- Eskiden kilise cezaları, gerçek pişmanlığın göstergesi olarak verilir.

13-14-15- Ölmek üzere olanların, günahkâr halleri, onları korkuya sevk eder. İşte bu korku ve dehşet, Araf cezasıdır. Bu ise, yeterli bir cezadır.

Luther on iki, on üç, on dört ve on beşinci tezlerinde Hıristiyanlığın resmi Katolik Kilisenin günahkârlara nedameti tavsiye ettiğini, günahkâr insanların ölümlerinde hissettikleri korkunun ve nedametinin bir Araf cezası olarak kâfi geldiğini ifade etmektedir.

16-17-18- Arafta, ümitsizlik ile güven ve kurtuluş arasındaki fark belirgindir. Kutsal kitaplardaki emirlerde, insanların mükâfat kazanacak halleri anlatılmaktadır.

Luther burada, Kitab-ı Mukaddes’de, sapıklıkla-kurtuluşa ait emirlerin mevcut olduğunu, insanların bunlara tâbi olmalarını tavsiye etmektedir.

19- Hiç kimse kendisini garanti altında göremez. Bu hiçbir zaman kesin değildir.

Luther bu maddede çok önemli bir konu üzerinde durmaktadır. Luther’e göre, hiçbir kimse işlediği günahtan sonra, kefaretle, tövbe ile kendisinin kurtulduğunu garanti edemez. Çünkü affedildiğini bilmesi mümkün değildir.

20-21-22-23-24-25- Papa bütün cevapları değil; sadece kendisinin verdiği cezaları bağışlayabilir. Papanın bütün günahları Endüljansla bağışladığını söyleyen Endüljans vaizleri, yanlış içindedirler. Papa, bu dünyada ödenmesi gereken hiçbir cezayı, Araftaki ruhlar için bağışlayamaz. Şayet, birisinin bütün günahlarını bağışlamak mümkün olsaydı bu, ancak en mükemmel insanlar için olurdu. Büyük bir propaganda ile yürütülen Endüljans vaadleri, insanları aldatma anlamına gelmektedir. Papa’nın gücü, sadece kendi bölgesindeki disiplin yetkisiyle sınırlıdır.

Luther bu altı maddede Papanın sadece disiplin cezalarını bağışlayabileceğini, Endüljans yoluyla, günahların bağışlandığını söyleyenlerin yanlış içinde olduklarını, Papanın hiçbir günahı bağışlamayacağını, böyle bir şey olsaydı bunun sadece mükemmel insanlar için mümkün olacağını, Endüljansla günahların bağışlandığı, propagandasının bir aldatmaca olduğunu belirtmektedir. Luther’e göre Katolik kilisesi, Papanın yanlışlığını, onun vekili olan piskoposların ve rahiplerin Matta 28/20’deki İsa’nın Havarilerine söylediği söze dayandırmasının bir yanlış anlama olduğunu belirterek, bu sözün sadece bir öğretim tavsiyesi olduğunu açıklamaktadır.¹²

26-27-28-29-30-31-32- Papa, sadece, günahkârlar için dua yaparsa, doğru yapmıştır. Para ile bir insanın günahlarından kurtulduğunu iddia etmek sadece insanların bir uydurmasıdır. Para, sadece hırsı artırır. Fakat kilisenin başkası adına

¹² Matta, 28/20; Papanın yanlışlığı konusu, Hıristiyanlıkta sürekli tartışma konusu yapılmıştır. Nihayet 1869-1870’te yapılan I. VATIKAN Konsilinde, konsil kararı ile Papanın verdiği sözlerde ve kararlarda yanlışlığı: infaillibilite, kabul edilmiştir. Muhtemelen bu, Luther ve benzerlerinin tezlerine karşı alınmış bir konsil kararı olmalıdır. (Mehmet Aydın, Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Konya, 2005, s. 214).

yalvarması, sadece Tanrı lutfuna kalmıştır. Araftaki ruhların para ile kurtulduğunu kim söyleyebilir. Kimse, günahı tam olarak kurtulduğunu bilemez. Gerçek tövbe-kârlar çok azdır. Aynı şekilde gerçek Endüljans olanlar da çok azdır. Endüljans'la kurtulduklarına inananlar ve bunu öğretenler, ebediyen mahkûmdurlar.

Luther'e göre Papanın günahla fonksiyonu, günahkâra sade dua etmektir. Para ile hiç kimse günahlarından kurtulamaz. Bunu iddia etmek, bir uydurmadır. Kilisenin başkası için dua etmesi, sadece Allah'ın lütfüne kalmış bir husustur. Araftaki ruhlar, parayla kurtulamazlar. Kimse günahlarından tam olarak kurtulduğunu bilemez. Gerçek tövbe-kârın ve gerçekten günahı için Endüljans alanın çok nadir olduğunu Luther belirtmektedir. Endüljans vaazı yapanlar ve buna inananlar ebediyen, Allah'ın huzurunda mahkûmdurlar.

33- *Papanın bağışlanma belgelerinin, Tanrı ile insan ilişkilerini uzlaştıran Tanrının paha biçilmez bir armağanı olduğunu söyleyenlere karşı ne kadar uyanık olursa azdır.*

34- *Çünkü bu Endüljanslar, sakramental kefaretin cezalarıyla ilgilidir. Bunlar ise, insanlar tarafından belirlenmiştir.*

35- *Araftan ruh satın alıp kurtarmak ya da günah çıkarma belgeleri satın almak isteyenler için pişmanlığın gerekli olmadığını vaaz edenler, Hıristiyanlık dışı öğretiyi yapıyorlar.*

36- *Gerçek tövbe-kâr bir Hıristiyan, bağışlanma belgeleri (Endüljans belgeleri) almadan da günahı kurtulma hakkına sahiptir.*

37- *Ölü veya diri her gerçek Hıristiyan, Endüljans belgesi olmasa da, Mesih'in ve kilisenin bütün inayetinden nasibini alabilir. Bu, Tanrının bir vergisidir.*

Luther otuz üç, otuz dört, otuz beş, otuz altı ve otuz yedinci maddelerde, Endüljansın, Tanrı-İnsan ilişkilerini uzlaştırdığını söyleyenlere karşı uyanık olunmasını, Endüljans alanların günahlarından nedamet duymamalarını söyleyenlerin Hıristiyan öğretileriyle alakalarının olmadığını bilinmesini, gerçek tövbe-kâr bir Hıristiyanın, Endüljans almadan da kurtuluşa erebileceğini, kurtuluş inayetinin Allah'ın bir lütfü olduğunu, ölü veya diri bütün Hıristiyanların bilmeleri gerektiğini, belirtmektedir.

38- *Papa aracılığı ile verilen bağışlanmalar, daha önce söylediğim gibi, Tanrısal bağışlanmanın ifşası oldukları için, hiçbir şekilde küçümsenmemelidir.*

Luther bu maddede, Papanın bağışlayabileceği disiplin cezalarının, Tanrısal affın bir benzeri olduğunun bilinmesini istemektedir.

39- *En âlim İlâhiyatçılar için, halkın karşısında, bir yandan Endüljansların bolluğunu, diğer yandan da pişmanlığı tavsiye etmek zordur.*

Luther'in burada üzerinde durduğu konu, bir yandan Endüljans satın almaları için insanları teşvik etmek, diğer yandan da işlenen günahlar için nedamet duymayı tavsiye etmek bir çelişkidir.

40- Gerçek pişmanlık, cezaya hak eder. Ancak Endüljansların bolluğu, cezaların gevşetilmesine ve cezalardan nefrete sebep olur.

41- Papanın bağışlama ameliyesi, dikkatli şekilde vaaz edilmelidir. Halk, yanlış yola saparak, diğer hayırları terk ederek, Endüljansı tercih edebilirler.

42- Hristiyanlara, Endüljans satın almanın, diğer hayır işleriyle hiçbir şekilde karıştırılmaması gerektiğinin bir Papa öğretisi olduğu öğretilmelidir.

Luther, otuz dokuz, kırk, kırk bir ve kırk ikinci maddelerde, Endüljansın nedametle birlikte tavsiye edilemeyeceğini, gerçekten günahlardan nedamet duymanın onun cezasını çekmeye rıza göstereceğini, sadece Endüljansla kurtulmaya inanan birisinin, diğer cezaları, küçümseyeceğini, bunun için Endüljans vaazlarının dikkatli yapılması gerektiğini, diğer hayırlarla Endüljansın karıştırılmaması icap ettiğini açıklamaya çalışmaktadır.

43-44-45-46-47- Hristiyanlara, fakirlere ya da muhtaçlara yardım etmenin, Endüljans belgesi, satın almaktan daha hayırlı olduğu öğretilmelidir. Sevgi, sevginin eserleriyle büyür ve insan hayra ulaşır. Fakat Endüljans belgeleriyle insanlar, hayra ulaşamazlar. (Bazı) cezalardan kısmen kurtulmuş olurlar. Hristiyanlara, muhtaç birisinin görmezlikten gelerek, Endüljans belgesi satın almanın, Tanrının gazabını satın almış oldukları öğretilmelidir. Hristiyanlara, ihtiyaçlarından fazlasına sahip olanların, aileleri için hayati öneme sahip olan para ve eşyayı kendilerine ayırmaları ve bunlarla kesinlikle Endüljans belgesi almamaları öğretilmelidir. Hristiyanlara, Endüljans belgesi satın almanın bir Tanrı emri değil; serbest iradenin bir kararı olduğu öğretilmelidir.

Luther'in bu maddelerde üzerinde durduğu konu, Matta 6/2 ve 3'teki İsa'nın tavsiyeleridir: "Sadaka verdiğiniz zaman, insanların övgüsünü kazanmak için sahte dincilerin Havralarda ve sokaklarda yaptığı gibi, borazan çaldırarak ilân etmeyin. Size doğrusunu söyleyeyim, bunlar ödülleri almış bulunmaktadırlar. Sadaka verirken, sol eliniz sağ elinizin yaptığını bilmesin. O zaman sadakanız gizli kalacaktır. Gizli olanı da gören Babanız bunun karşılığını size verecektir.¹³ Luther bu ve bunun gibi İncillerdeki İsa'nın sözlerine dayanarak, fakirlere yardımı öne almakta, fakirleri görmezlikten gelerek, gösteriş ve riya ile Endüljans satın almanın Tanrının gazabını çağıracağını hatırlatmaktadır. Luther, hayırda bile orta yolun tercih edilmesini, kendi ihtiyacın varken, Endüljans satın almanın caiz olmadığını, söylemektedir. Endüljans satın almanın, dini bir emir değil, insani bir iradenin mahsulü olduğunu, Hristiyanların bilmesi gerektiğini belirtmektedir.

48-49-50-51- Hristiyanlara, Endüljans belgeleri veren Papanın, Endüljansın getirdiği paradan ziyade, dualara ihtiyaç duydukları öğretilmelidir. Hristiyanlara, Papanın aflarına tamamiyle güvenmiyorsa faydalı olduğu, ancak Allah korkusunu bu aflar sayesinde kaybederlerse, zararlı olduğu öğretilmelidir. Papanın, Endüljans vaizlerinin kullandığı cebir ve zorlamadan haberi olsaydı Aziz Petrus Kilisesi'ni,

¹³ Matta, 6/2-4.

Mesih'in kuzularının derileri, eti ve kemikleri üzerine inşa etmektense, onun yanıp kül olmasını tercih ederdi. Hristiyanlara, Papanın asıl görevinin, bazı Endüljans avcılarının zorla para topladıkları pek çok insana, kendi parasından vermek, Aziz Petrus Kilisesi'ni bile, bu amaç için satarak, parasını muhtaçlara vermek isteyeceği öğretilmelidir.

Luther burada, Hristiyanların, Papanın duasına ihtiyaç duyduklarının bilinmesini, Papanın verdiği Endüljans aflarına tamamen güvenmemelerini, Allah korkusunu hafifletmemelerini, zorla Endüljans satılmasına Papanın bile rıza göstermeyeceğini ve bu şekilde St. Pierre Kilisesi'nin inşa edilmesine Papanın bile razı olmayacağını bilinmesini, hatta fakirlere yardım için, St. Pierre Kilisesi'nin bile satılmasına Papanın razı olacağını bilmelerini istemektedir.

52-53-54-55- Endüljans belgelerinin kurtuluşu garanti ettiği, boş bir düşüncedir. Hatta araçlar ve Papa ruhunu bu Endüljanslar için kefil yapsa bile, çevre kiliselerde, Endüljans belgelerinin vaaz edilmesi için kilisede Tanrı kelamının susması için uğraşanlar, Mesih ve Papaya düşmandırlar. Aynı vaaz süresi içinde İncil'in vaazına ayrıldığı kadar veya ondan daha fazla bir süreyi Endüljans belgelerine ayırmak, Allah kelamına haksızlık olmaktadır. Çok küçük bir şey olan Endüljans, bir çanla, bir alay ve seremoni ile kutlanıyorsa; İncil'in ki, yüz çanla, yüz alayla, yüz seremoniyle vaaz edilmesi gerektiği Papanın tartışmasız görüşüdür.

Luther bu maddelerde, Endüljansa güvenilmemesini kesin ifadelerle belirtmektedir. Kiliselerde Endüljans vaazı için bol bol harcanan zamanın, İncil vaazı için harcanmamasının bir Mesih düşmanlığı olduğunu belirtmekte ve bunun Allah'ın kelamına karşı bir haksızlık olduğunu söylemektedir. Şatafatlı bir şekilde Endüljans satışlarının kutlanmasına karşılık, Allah'ın kelamının yüz çanla, yüz seremoniyle kutlanması gerektiğini belirtmektedir.

56-57-58-59-60- Papanın Endüljans ihsan ettiği kilisenin rahmet hazineleri, Mesih halkı tarafından yeterince bilinmediği gibi, bu hazinelerin muhtevası dahi bilinmemektedir. Hazinelein fâni şeylerden meydana gelmediği aşikârdır. Aksi takdirde, vaizlerin çoğu, bu hazineleri bu kadar bol şekilde dağıtamazlardı. Onları ellerinde biriktirip artırmaya çalışırlardı. Bu hazineler, Mesih ya da Azizlerin fazilet ve müktesebatlarından da olmamıştır. Papa olmadan da bu hazineler, kendiliğinden samimi insanlara inayet, samimi olmayanlara da dert, ölüm ve cehennem sağlamaktadır. Aziz Laurentius Kilise hazinesinin fakirlere ait olduğunu söylerken, bunu çağının anlayışı içinde belirtmiştir. Bu hazinenin, Mesih'in fazileti aracılığı ile armağan edilmiş olan kilise anahtarları olduğunu söylersek cüret etmiş olmayız.

Luther bu maddelerde, kilisenin rahmet hazinelerinin halk tarafından yeterince bilinmediğini, bu hazinelerin fani şeyler olmadığını, hâlbuki vaizlerin bu hazineleri bol bol dağıttıklarını, bu hazinelerin değerinin bilinmesini, bu hazinelerin Mesih'in bir armağanı olduğunun bilinmesini ifade etmektedir.

61-62-63-64-65-66-67-68- Papanın, kendisine tahsis edilmiş olan cezaların ve belirli şeylerin affı için, bizatihi yeterli ve yetkili olduğu açıktır. Kilisenin gerçek hazinesi, tanrının ihtişam ve inayetine ait olan İncil'dir. Fakat bu hazine, birinciyi sonuncu yaptığı için doğal olarak çoğunluğun nefretini kazanmıştır. Diğer yandan sonuncuyu birinci yapan Endüljans hazinesi, doğal olarak en çok kabul görendir. Bunun için İncil'in hazineleri, geçmişte zenginleri avlamak için, kullanılmış ağılardır. Endüljans hazineleri ise, servet sahiplerini avlamak için kullanılan ağılardır. Vaizlerin büyük bir çalgınlıkta Endüljansın en büyük lutuf olduğunu dile getirmeleri, iyi bir lutuftur. Çünkü bu, iyi bir kazanç kapısıdır. Gerçekten bunlar, tanrının inayeti ve haç'ın takvası ile karşılaştırıldığında en küçük olanlardır.

Luther'in bu maddelerde üzerinde durduğu konu, Papanın sadece kendisine ait olan alandaki disiplin cezalarını affedebileceği kilisenin gerçek hazinesinin İncil olduğu, ancak Endüljansın öne çıkarıldığı, İncil'in ve Endüljansın, zenginleri aldatmak için kullanıldığı, bunun ise, Haç'ın takvası karşısında çok küçük şeyler olduğu hususudur. Burada da Luther, İncil ve Haç'ın önemine işaret ederek, Endüljans çığırkanlarını eleştirmektedir.

69-70-71-72-73-74-75-76-77-78- Piskopos ve rahiplerin Papanın Endüljans komiserlerine büyük saygı ile izin verme zorunluluğu vardır. Fakat daha fazla olarak, gözlerini ve kulaklarını daha çok açmak zorundadırlar. Bu komiserler, Papanın vekilliğini vaaz edecekleri yerde, kendi saçmalıklarını vaaz etmesinler. Apostolik afların gerçekliğine aykırı konuşan kimse, bırakın aforoz edilsin ve lanetlensin, af vaazları, çığırkanlarının haddini bilmezliklerine ve küstahlıklarına karşı muhalefet edenlere ne mutlu: - Papa, Endüljans belgelerinin ticaretinde çeşitli hilelere başvuranlara karşı haklı olarak kızmakta ve aforoz etmektedir. Ancak Papa, Endüljans belgelerini bahane ederek kutsal sevgi ve hakikatte hile yapmaya kalkışanlara karşı daha çok kızma niyetindedir. Aşırı günah işleyen birisinin, Papanın Endüljansıyla kurtulacağına inanması, bir çalgınlıktır. Papanın Endüljansı, en küçük bir günahı bile yok edemez – denilmektedir ki, Aziz Petrus şimdi Papa olsaydı daha fazla inayette bulunamazdı. Bu ise, Petrus'a ve Papaya karşı bir küfürdür. Buna karşılık, Papaların daha büyük lutufları tasarruflarında bulduklarını söyleyebiliriz. Bu, lutuf ve inayet İncil'dir.

Luther bu maddelerde, piskoposların ve rahiplerin, Papanın emrinde oldukları için onun verdiği emirleri yerine getirmek zorunda olduklarını, ancak dini konularda çok dikkatli olmak zorunda olduklarını, Papanın komiserlerinin, Endüljansı değil, Papanın vekilliğini vaaz etmelerinin gerekli olduğunu belirtmektedir. Hâlbuki onlar, kendi saçmalıklarını vaaz etmektedirler. Havarilerin yaptıklarının aksini yapanlar, lanetlensin. Endüljans çığırkanlarına karşı gidenlere ne mutlu.. Aslında Papa, Endüljans konusunda yapılan hilelere karşı kızmaktadır. Aşırı günah işleyen birisinin Papanın Endüljansı ile kurtulduğuna inanması bir sapıklıktır. Papanın Endüljansı, en küçük bir günahı bile, kaldıramaz. Endüljans inayetini, Petrus'un inayetinin üstüne çıkarmak bir küfür hareketidir. Apostolik çerçevede Papaların büyük inayetleri tasarruf etmelerine inanmak gerekir. Ancak, bu inayet, İncil'dir. Tanrının onlara ihsan

ettiği lutuflardır. Luther bu noktada St. Paul'un Korintoslulara yazdığı I. Mektubun 12/4-11 cümlelerine dayanmaktadır. Burada şöyle denilmektedir: "Ruhsal armağanlar çeşit çeşittir: fakat onları veren Ruh aynıdır. Bunun gibi, çeşitli hizmetler vardır. Fakat bunu sağlayan Rab aynıdır. Çeşitli işler vardır. Fakat her insanda her işi icra eden Tanrı aynıdır. Genel yarar için, herkese Ruh'u açıklayan bir armağan verilir. Ruh aracılığı ile birine, bilgece konuşma yeteneği verilir. Aynı ruh başka birine, bilgi verir. Yine aynı ruh bir diğerine, iman, bir başkasına hastaları iyileştirme özelliği verir. Diğer birisine, mucizeler yapan güçlü işler, diğerine peygamberlik, ruhları ayırt edebilme yeteneği, yabancı bir dille konuşma yeteneği verir. Bunların hepsini tek ve aynı Ruh (kutsal Ruh) icra eder. Herkese arzusunun göre ayrı ayrı dağıtılır."¹⁴ Luther'in burada anlatmak istediği, Apostolik inayetlerdir. Bunların, İsa'nın vekillerine, Tanrının bir lufu olduğunu belirtmekte ve bunları Endüljans'la ilgisinin olmadığını altını çizmektedir.

79-80-81-82-83-84-85-86- Endüljans vaizlerince tertip edilip, kilisleere yerleştirilen Papalık armasıyla tezyin edilerek, öncelikli bir yere asılmış olan Endüljans Haçı'nın Mesih ile eşit değerde olduğunu söylemek küfürdür. Bunları, halk arasında yayan vaizlere izin veren piskoposlar, rahipler ve ilahiyatçılar mutlaka hesap vereceklerdir. Bu küstah Endüljans vaizleri yüzünden okumuş kişilerin bile, Papanın saygısına karşı iftirada bulunanları engellemeleri ve hatta lâiklerin kurnaz şüphelerinden kurtarmaları zorlaşmaktadır. Papa, kilise yapımı için, paranın hatırına birçok günahkâr Ruhu kurtarıyorsa, Araf niçin boşaltılmıyor. Eğer, Endüljans'la kurtuluşa erenler için dua etmek yanlışsa, ölmüşlerin cenaze törenlerine ve seney-i devriye törenlerine ne ihtiyaç var? Ayrıca, niçin ölmüşler adına tesis edilen vakıfların kapatılmasına izin verilmiyor? Tanrı ve Papa karşısındaki bu yeni dindarlık, nasıl bir şeydir ki, kafir ve düşman bir kimseye, Tanrı dostu bir insanın ruhunu Araftan satın alarak onu kurtarma izni veriliyor da, inanan birinin ruhu kendi ihtiyacı dolayısıyla saf sevgi aşkına serbest bırakılmıyor? Niçin fiilen kullanılması iptal edilmiş kilisenin tövbe kanunları niçin kaldırılmıyor da, hâlâ Endüljansların ihsan edilmesi neticesinde para karşılığında bunlardan doğan cezalardan bağışlanma sağlanıyor? Zenginliği, en zengin para babalarından daha çok olan Papa, Aziz Petrus kilisesini, fakir mü'minlerin parası yerine, kendi parası ile niçin inşa ettirmiyor?

Luther bu maddelerde de çok önemli konular üzerinde durmaktadır. Endüljans Haçı'nın, Mesih ile aynı değerde olduğunu söyleyenler küfür işlemektedir. Bu fikirleri halk arasında yayan vaizlere izin veren piskoposlar, ilahiyatçılar suç işlemektedirler. Onların yüzünden okumuşlar ve laikler, Papalığa karşı saygısızlık etmektedirler. Papa, kilise inşaatı için, paranın hatırına, günahkâr ruhları Araftan kurtarıyorsa, Araf niçin boşaltılmıyor? Şayet Endüljansla günahkârlar kurtarıyorsa, ölü törenlerine ve vakıflara niçin ihtiyaç duyuluyor? Luther buna yeni bir dindarlık şekli diyerek kâfirlerin dindarların ruhunu nasıl kurtarabildiklerini sormaktadır. Luther, Papanın kendisinin zengin

¹⁴ Korintos I, 12/4-11.

olduğunu, St. Pierre kilisesini yapabileceğini, niçin fakirlerin parasını aldığını sormaktadır. Luther, bu maddelerde Hıristiyanlık adına dini istismarların yapıldığına ve dini yozlaşmaya dikkat çekmektedir.

87-88-89-90-91-92-93-94-95- Papa, tam tövbe ile bütün günahlarından kurtulan, kilisenin manevi hazinelerinden nasibini alanların nesini kurtaracaktır? Papa, bir defa yaptığını, yüz defa yapsa ve her mü'mine bağışlanmaları ihsan etse, kilisenin bundan yararı nedir? Papa, Endüljans belgelerini para için değil de, ruhları kurtarmak için yapıyorsa, önceden verilen Endüljansları niçin iptal etmektedir. Laiklerin şüphelerini zorla bastırmak, makul deliller ileri sürülmeleri, kiliseyi ve papayı, düşmanlarının alay konusu yapmakta, Hıristiyanların mutsuz olmasına vesile olmaktadır. Şayet bağışlanmalar, Papanın ruhuna ve düşüncesine uygun bir şekilde yapılışaydı, bütün bu şüpheler, kolayca çözülecekti. İşte o zaman bu sahte peygamberlere lanet yağacaktı. Çünkü onlar barış, barış diye, huzursuzluğu getirmişlerdir. Onların Haç Haç diye söyledikleri, Haç da değildir. Aslında Hıristiyanlara, Mesih'i takip etme öğretilmelidir. Böylece, sahte ruhani bir güvenle kendilerini teselli edecekleri yerde, birçok acı çekerek göklerin melekûtuna ulaşmaları konusunda güven içinde olmalarını Hıristiyanlar bilmelidirler.

Luther burada, Endüljanslara gerek olmadan dua ile ve tövbe ile kurtuluşun olacağını, Endüljanslarla, kiliseye bir fayda gelmeyeceğini, mükerrer şekilde, Endüljans satışlarıyla kurtulan ruhlar için, yeniden neden Endüljans satıldığını, Papanın bu icraatla alay konusu olduğunu, bunun için sahte peygamberlere lanet yağdığını, Hıristiyanların, Mesih'i takip etmeyi mutlaka öğrenmelerini, Endüljansla sahte bir dindrlık içine düşmemelerini, göklerin melekûtuna ulaşacaklarını bilmelerini kesin şekilde ifade etmektedir.

Sonuç olarak, Luther'in 1517 yılında yayımladığı Doksan Beş maddelik tezinin yazılma sebeplerini belli başlı üç sebebe bağlayabiliriz. **Birincisi**, Endüljans yolsuzluğu, **ikincisi**, kilisenin yolsuzluğu, **üçüncüsü** de Ruhban sınıfının yolsuzluğu. Buna göre Luther, yeni bir dini bölünmeden ziyade, Katolik kilisesini bu üç yolsuzluktan kurtarmak istiyordu. Ancak Papalık, bu ıslahatı kabul etmedi. Papa II. Jule (1507) ve Papa, Léonx,'un (1511)'de düzenledikleri Endüljansın, Almanya'da **Tetzel** tarafından propaganda edilmesi, Luther'i oldukça üzmüştü. Çünkü burada, Allah'a ait olan bir inayet, Endüljans satışıyla paraya dönüştürülüyordu.¹⁵ Luther, bunun dini bir istismar olduğunu altını çiziyordu. Papalık, bütün gücüyle Luther'i sindirmeye çalışmış ve 3 Ocak 1520'de Luther'i aforoz etmiştir.¹⁶

Ancak Katolik kilisesini, Luther'in bu tezleri kökten sarsmış ve Luther'in başlattığı reform hareketine karşı, karşı reform konsilleri toplayarak reform hareketini durdurmaya çalışmış ve ilk karşı reform konsili olan **TRENTE**

¹⁵ Jean Boisset, Histoire du protestantisme, Paris, 1970, s. 16.

¹⁶ Distionnaire des Religions, puf, Paris, 1984, s. 980.

konsilini toplamıştır (1548).¹⁷ Bu konsilde alman kararlar ile oluşan Katolikliğe Tridentin Katoliklik denmiştir.¹⁸ Bu konsilin en büyük meyvesi, Katolik Cizvit Tarikatının (la compagnie de Jesus) kurulması olmuştur. Trente konsili ve Cizvit¹⁹ Tarikatı, Katolik kilisesinin nispeten reform karşısında sağlamlaşmasını temin etmişlerdir.²⁰

Luther, Katolik kilisesi taraftarları tarafından ciddi şekilde eleştiriliyordu. Jean Eck, Luther'i, Jean Hus'un izinden gitmekle itham ediyor ve Papanın "üstünlüğünü" ileri sürüyordu.²¹ Luther buna karşı, 1518 baharında Augusburg'a giderek, orada Papa hakkında şu beyanatı verdi: "Bilgisiz Papadan daha bilgili Papaya". Burada Luther, Papayı cahillikle itham ediyordu.

1519 Temmuzundan sonra, Luther'e katılanlar çoğalmaya başlamıştı. Philippe Mélanchton (1497-1560) Luther'in en büyük yardımcısı olmuştur.²² Fransa'da Calvin, 1534'te Luther'in fikirlerine katılmıştı. İsviçre'de Zwingli, ortaya çıkmıştı. Ancak daha sonra aralarında bazı ihtilaflar çıkmıştı. 1520 yılında Luther üç risale yayınlarak, doksan beş maddelik tezine daha da açıklık getiriyordu. Bu risaleler şunlardı:

1- *A la Noblesse Chrétienne (Hıristiyan Asillerine)*: Luther bu risalede, bütün vaftiz olanların evrensel kutsallığını anlatmaktadır. Her Hıristiyanın, İncil'i okuyabileceğini söylemektedir.

2- *De la Captivité de Babylone de l'Eglise (Kilisenin Babil Esaretinden)*: Luther bu risalesinde sakramentler üzerinde durmakta özellikle, vaftiz ve şükran yemeğini öne çıkarmaktadır. Günah itirafı konusunun tartışmalı bir konu olduğunu belirtmektedir.

3- *De la Liberté Chrétienne (Hıristiyanın Hürriyeti)*: Luther bu risalesinde de, Hıristiyanın hür olduğunu, kimseye boyun eğmeyeceğini, onun sade bir kul olduğunu, onun herkese teslim olması gerektiğini açıklamaktadır.²³

Her şeye rağmen Luther'in fikirleri belirli bir kesim tarafından benimsenmişti. Hatta 1526'da artık Lutherci kiliseler, **Saksonya**'da ve **Hesse**'de kurulmuştu. Luther aynı yıl, (Alman Ayini) isimli risaleyi yayımlamıştır.

¹⁷ Mehmet Aydın, Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, Konya, 2005, s. 981.

¹⁸ Tridentin Katoliklikle, Trente konsilinde alınan kararlara denir, bak: Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, s. 763.

¹⁹ Cizvitler: (İsa'nın arkadaşları), Katolik prensiplere sıkıca bağlıdır. Bir İspanyol subayı olan İgnacio de Loyala tarafından kurulmuştur. Cizvitler bekâr kalmaya, fakirliğe ve Kudüs'e hacca gitmeye and etmektedirler. Hacca gidemezlerse Papalığa kayıtsız şartsız teslim olmaya söz vermişlerdir. Bugüne kadar varlıkları devam eden Cizvitler, entelektüel ve mistik bir tabiata sahiptirler. Roma'daki Gregoriana üniversitesi Cizvitlerindir. Bak: Ansiklopedik Dinler Sözlüğü, s.145.

²⁰ Din Fenomeni, s. 149.

²¹ Dictionnaire des Religions, Paris, 1984, s. 980.

²² Dictionnaire des Religions., s. 980.

²³ a.g. e.s. 980.

1529'da Kateşizm isimli risalesini kaleme almıştı.²⁴ Luther'in üzerinde durduğu en önemli konu, **Scripturz Solo**, yani sadece İncil'di. Buna göre, Luther hareketi bir İncil Hıristiyanlığının doğmasını, Papanın ve ruhban sınıfının tasallutundan, Hıristiyanları kurtarmayı hedefliyordu.²⁵

1529'da **Spire Meclisi** (Diète de Spire), dini azınlıkların, çoğunluğun aldığı karara uymalarını prensibe bağlamıştı. İşte bu karara karşı küçük bir Lutherci azınlık, dışarıda bu kararı protesto ediyorlardı. Bu protestonun temeli şuydu: **"Allah'ın şerefi ve ruhların selameti söz konusu olunca, herkes Allah'ın huzurunda eşittir ve sadece Allah'a karşı hesap verir."** İşte bu protestonun sahiplerine **Protestan ismi** böylece verilmişti. Ancak bu kelime, evrensel olarak kabul görmemişti. Çünkü Almanlar, **Evangelik** terimini, Protestan terimine tercih etmektedirler. İngilizlerin çoğunluğu, Protestanlığı değil, Anglikanizmi benimsemektedirler. Daha sonra doğan Baptistler, Metodistler, Protestan kelimesini tercih etmektedir. Ne olursa olsun, Luther'in açtığı bu çizgide gidenler, bugün Hıristiyanlığın üçüncü mezhebi olan Protestanlığın doğmasını sağlamışlardır.²⁶

Kaynaklar

AYDIN, M. 2018, *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, 2. Baskı. Konya.

AYDIN, M., 2011, *Din Fenomeni*, Konya.

BOISSET J., 1970, *Histoire du Protestantisme*, Paris.

COURCELLE, P., 1963, *Les Confession de St. Augustin*, Paris.

LAU, F., 1959, *Walter de Cruyter*, Berlin.

Kitab-ı Mukaddes.

RITTER, G., 1959, *Luther*, Berlin.

-----, 1984, *Dictionnaire des Religions*, Paris.

²⁴ a.g.e., s. 981.

²⁵ Bu konuda bkz: Din Fenomeni, s. 249.

²⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için, bkz: Din Fenomeni, Protestanlık mezhebi, s. 239-279.